

Krauhulcsán Zsolt

A HARMADIK NYELV

Takács Tibor: *Besúgók a besúgásról. Ügynök visszaemlékezések a Kádár-korszakból*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013, 154 oldal, 2100 Ft

„Átkozd a besúgót, s a kétféleképp szólót, sok békében élőt vittek már romlásba. Sokat megrendített már a harmadik nyelv, az egyik néptől a másikhoz kergetett. Romhalmazzá tett már erős városokat, s nagy emberek házát is romba döntötte. Eltaszított már derék asszonyokat a harmadik nyelv, s elragadta tőlük munkájuk gyümölcsét.” (Sirák fia könyve, 28. fejezet.)

A Szentírás szerint a harmadik nyelv az, amely beavatkozik két ember beszédébe, vagy más értelmezés szerint áldozattá teszi a rágalmozót, ennek meghallgatóját és a megrágalmazottat. A nyelv tehát hatalom. Ezzel lehet élni és visszaélni. A hatalom pedig sokszor visszaélt a nyelvvel, 2000 évvel ezelőtt éppúgy, mint a Kádár-korszakban.

Veliky János, a L'Harmattan Kiadó által most útjára bocsátott új sorozat szerkesztője szerint a *Hogyan beszéltek?* című folyamnak a későbbiekben olyan fontos tárgyai lesznek, mint egyes történelmi korok és eszmei-politikai mozgalmak (reformkor, a hosszú 20. század), valamint politikai gondolkodók és intézmények (alkotmányos fórumok, erőszak-szervezetek) politikai nyelvei. De miért is olyan fontos ez a megközelítés? A nyelv a társadalom egyik legösszetettebb tényezője, kapcsolatuk vizsgálatára az elmúlt évtizedekben új iskolák alakultak (például a Reinhart Koselleck által képviselt német fogalomtörténeti iskola vagy az úgynevezett cambridge-i politikai eszmetörténészek csoportja), amelyek azt vizsgálják, a nyelv hogyan jellemzi és formálja használóját – és egyúttal a legtermészetesebb módon átfogják a társadalom különféle tartományait is.

A sorozat első darabja már a könyvesboltokban várja a még mindig misztikusnak számító, titokzatos ügynök–tartótiszt–besúgó tematika iránt érdeklődő olvasókat. Azonban reményeim szerint nem csak őket. A szerző, Takács Tibor ugyanis rendkívül izgalmas módszerrel, az írott nyelv, a szöveg, a textus belső elemzésével, illetve a körülmények, a kontextus alapos áttekintése révén, jelen esetben aktív ügynökök „visszaemlékezései” alapján értékeli, amelyek így az egyes informátorok identitásáról és általában a hálózati személyek „belső életéről” is vallanak. A szöveggéközpontú elemzésben a pszichológia tudományát hívja segítségül, a lélektan módszereit elegyíti az irodalmi szövegelemzéssel, így elsősorban a cambridge-i Quentin Skinner módszertanát követi.

Ebben a keretben szinte még senki sem vizsgálta az államszocialista kori ügynök-hálózat tevékenységét. Ráadásul úgy, hogy Takács Tibor a szövegek keletkezésének időpontjában még aktív hálózati személyek – a megbízójuk, az állambiztonsági szervek által

íratott – visszaemlékezései alapján elemzi az együttműködés formáit, fokozatait, eltérő jellemzőit. Tehát nem az őszinte megbánás és feltárulkozás vezette a szövegek íróit, de így legalább az ügynökök által elbeszélte saját történetek módját nyújthatták a szerzőnek arra, hogy megvizsgálja: a hosszabb ideje ügynökösködő hálózati személyek miként reflektáltak saját besúgóí tevékenységükre, milyen véleményeket fogalmaztak meg működésükkel kapcsolatban, s ezek alapján milyen identitáskép rajzolható meg róluk.

Takács tehát arra keresi a választ, hogy maguk a hálózati személyek mit gondoltak a tevékenységükről. Ehhez azonban nem lehetnek források azok a visszaemlékezések, illetve életútinterjúk, amelyek a lelepleződés után készültek, és a megszólalásaik csupán a magyarázkodásban és bocsánatkérésben merülnek ki. Takács Tibor szembemegy a többségi véleményekkel, mert szerinte a bocsánatkérés-megbánás üzenete nem feltétlenül az egyetlen megnyilvánulási forma. A leszűkítő morális-immoralitás tengely mellett szükségképpen teret kell adni más értelmezési lehetőségeknek is – írja a kötet bevezető tanulmányában.

A könyvben öt ügynök írása olvasható, amelyek 1957-ben, 1958-ban, 1960 körül és 1970-ben készültek. A keletkezésük körülményeinek hasonlósága mellett közös ezekben a szövegekben, hogy íróik névtelenek, sem a civil, sem az ügynöki fedőnevet nem közlik. Minden bizonnyal azért – a konspiráción túl –, mert az állambiztonság számára ezek a visszaemlékezések „csupán” módszertani szempontból voltak fontosak. Takács Tibor szerint a megrendelők közölhatték is a visszaemlékezőkkel, hogy olyan történetek, ügyek, eseteket írjanak le, amelyek általános tanulsággal szolgálhatnak, „pedagógiai hasznos” következtetések levonására alkalmasak. A szerző ironikusan meg is jegyzi a bevezető tanulmányban, hogy – mivel valóban nem az ügynökök kiléte a fontos – „tisztelőben tartja az eredeti készítői és megrendelői szándékot”, így vizsgálódásainak fókuszába nem a tényleges szerzőt, hanem a *mintaszerzőt*, az elbeszélőt állítja. Ez utóbbi (biológiai értelemben) nem létezik, csak a szöveg olvasása, értelmezése által teremődik meg, egy absztrakt személy, amelynek megalkotása az olvasó feladata az olvasás révén. Ezzel a módszerrel egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy egy történeti forrás kritikai vizsgálata során sose feledkezzünk meg arról, hogy a szerző és az elbeszélő azonossága nem evidencia. Mindezek ellenére a közölt visszaemlékezések „hősei” nem arctalan, élettelen figurák, sokszor nagyon is személyes hangon szólnak meg, tele vannak kiszólásokkal, megjegyzésekkel, némelyike viszonylag sok életrajzi elemet is közöl. Egy ügynökjelentést egyes szám harmadik személyben kellett megírni, de itt és most az egyik informátor egyes szám első személyben szólalt meg, egyéni hangon, néhol humorát is megcsillantva. Az egyéni hangvétel valóban színesíti a visszaemlékezéseket, olyannyira, hogy az egyik ügynök egy-egy életrajzi epizód leírása közben már-már írói erényeket csillogtatott. Felébresztve a mostani olvasóban a gyanút, hogy esetleg irodalmár volt az illető, vagy értő kezek stilizálták a nyers változatot.

Takács Tibor a bevezetőben emlékezetpszichológiai kutatásokra utal, az önéletrajzok, az én-elbeszélések pszichológiáját feltáró szakirodalom képviselőitől (Bartlett, Schacter, Baddeley, Neisser) vagy éppen Umberto Ecótól idéz. Ezek alapján a szerző az ügynökszövegeket a saját világuk leképeződésének – Jerome Bruner után „lehetséges vi-

lágoknak” tekinti. Véleménye szerint az ügynök-visszaemlékezések valósága konstruált, de ettől még nem kevésbé valóságos, mint például az a világ, amit a történész alkot meg – szintén utólagosan. Takács a visszaemlékezések vizsgálatával tehát arra vállalkozott, hogy az állambiztonsági hálózatnak ezt a lehetséges világát mutassa be, úgy és olyannak, ahogyan a visszaemlékező ügynökök alkották meg elbeszéléseikben. Vagyis: mit mondanak a besúgóról?

A beszerzés „élményét”, azt, hogy hogyan élte át a titkos őrizetbe vételt, a kihallgatást, illetve a felkínált lehetőséget, csupán egyetlen visszaemlékező részletezi. És ez talán arra utal, hogy a fogantatás egyik esetben sem volt szeplőtelen, nem elvi alapon, meggyőződésből, hanem zsarolás útján, pressziót alkalmazva váltak besúgókká. Azt viszont már majdnem mindegyikük megemlíti, hogy a besúgói szerep, a spiclikedés eleinte meghasonlást okozott, kétségeket ébresztett bennük tevékenységük morális voltát illetően. Egyikük „erkölcsi hullának” érezte magát, olyannyira, hogy írásának végén javasolja is a munkatársak lélektani, pszichológiai képzettségének emelését a beszerzés, illetve az ügynöki pályafutás elején fellépő erkölcsi skrupulusok könnyebb feldolgozása érdekében.

Többen írnak arról a skizofrén lelkiállapotról is, amit a hálózati munka jelentett a számukra. Ezt ugyan egyrészt megkönnyíthette a fedőnév használata, mely mögé elbújhattak, mintegy (önmaguk előtt is) fedezve a spiclikedést. Másrészt az a folyamatosan erősödő meggyőződés, hogy nem ő az áruló, hiszen ő sosem tartozott azok közé, akiket megfigyelt, így nem is árulhatta el azokat, ő mindig is az állambiztonság és a rendszer meggyőződéses támogatója volt. Az ügynökök a hálózati személyként folytatott tevékenységüket nem érezték árulásnak, besúgásnak, hiszen nem a mieinket, hanem *őket* figyelték meg, *róluk* jelentettek, nem rólunk.

Természetesen ez nem ment egyik napról a másikra. A fedőnévvel jelölt szerep és a valódi néven megélt mindennapok egyfajta megkettőződött személyiséget teremtettek. Takács Tibor értelmezése szerint a fő konfliktus azonban nem a fedőnévvel jelölt és a polgári néven élt valóság között feszült, hanem a civil életben folytatott tevékenység és a titkos munkavégzés érdekében, ugyancsak a valódi néven játszott szerep között húzódott. Az ügynökök elbeszélései alapján a szerző úgy látja, hogy a konfliktus forrását nem maga a besúgói tevékenység képezte, hanem az a magatartás, amit azért kellett folytatni, hogy le ne bukjon és az ügynöki munkáját sikeresen tudja folytatni. További közös elem a visszaemlékezésekben, hogy szinte valamennyien arra is panaszkodtak, hogy a „rendszer ellenségének” kellett látszódnium, újra fel kellett eleveníteniük azokat a kapcsolatokat, amiket már régen maguk mögött hagytak, pedig semmiféle (érzelmi) szálak vagy racionális megfontolások nem fűzték már őket hozzájuk.

Természetesen a szerző is tudja, hogy ezeknek a visszaemlékezéseknek az írói már „beérkezett”, megnevelt, hosszú évek óta eredményesen tevékenykedő ügynökök voltak, akik a visszaemlékezések jelenében nem tekintették spiclikedésnek tettüket, és ha voltak korábban kétségeik is, az eltelt idő alatt ezek elmúltak. (Vagy arról nem akartak írni – teszem hozzá én.) Takács úgy véli, ez a fajta hozzáállás lehetett az általános a már egy ideje dolgozó ügynökök körében, és szerinte ők már nem is besúgóknak tartották

magukat, hanem kémeknek. Meg is magyarázza a különbséget: a kém kívülről érkezik az ellenség közé, azért, hogy az övéi számára fontos információkat szerezzen, ehhez álcázni kell magát, kockázatot vállal, tehát egyfajta hősi szerepet játszik, míg a besúgó a sajátjait árulja el, tehát megvetendő. A visszaemlékezők számára akkor nem az volt a lényeges, hogy a kívülállók minek tekintették a tevékenységüket, hanem az, hogy maguk az ügynökök minek tekintik a hálózati munkájukat. Így több esetben hősnek, kémnek, esetleg katonának, sőt a hálózattartó operatív tiszteket (akiket sose neveznek így, hanem „felső kapcsolatnak” vagy „összekötőnek”) lényegében kollégáknak, hiszen – értelmezésük szerint – csak az a különbség köztük, hogy míg ők titokban, addig a tartótisztek nyíltan végezték munkájukat. Emiatt különbnek, okosabbnak, fontosabbnak is tartották magukat a beszerzőiknél. A visszaemlékezésekben szinte mindannyian arra is panaszkodtak, hogy a hivatásos tisztek nem tartották be a konspirációs szabályokat, így feleslőtlenül veszélybe sodorták titkos pozíciójukat, biztonságukat. Hasonló közös pont az emlékezőknél az 1956-os szerepvállalás megítélése. Egy részük ekkor már aktív ügynök volt, így büszkén írhatta egyikük: „1956-ban többet tettem a mi rendszerünkért felnőtt fejjel, mint 1938-ban ellene 19 éves koromban”. A forradalom ideje alatt a tartótisztek, az ávósok elmenekültek, elbújtak, míg ők, akiket magukra hagytak, itt maradtak és helyt álltak.

A bíráló él mellett azonban jellemző mozzanat a visszaemlékezésekben a sorsközösségre való utalás, a hivatali kapcsolat baráttá válásának az igénylése is: „A 10 év alatt – oh, hányszor beszéltem erről süket füleknek – épp a barát hiányzott legjobban.” Az egyik jelentés szerzője pedig azt is pozitívan értékelte, hogy tartója az egyes találkozók során családi körülményeire is kíváncsi volt, érdeklődött, egyúttal magánéleti tanácsokat is adott. Úgy tűnik, egy szigorú, de megértő apa képével azonosította az ideális kapcsolattartó tiszteket, mert így fogalmaz: „Ettől függetlenül mindegyik kapcsolatomtól sokat tanultam, és azt éreztem, hogy szeretettel van irántam. Én is nagyon jó szívvel gondolok vissza mindegyikükre.”

Az ügynökökre – legalábbis úgy tűnik – nagy hatással volt a szervezet ereje, imponált nekik, ha segítették őket anyagilag, vagy éppen jegyet tudtak szerezni a magyar–angol meccsre, és a kiszolgáltatottság (az ügynökök csak a tartótisztek fedőnevét ismerték, míg a tiszteket mindent ügynökökről) nem zavarta őket. Az azonban igen, hogy nem tudták elhelyezni magukat a rendszerben, többen arról keseregtek, hogy nem tudják, mit miért csinálnak, és nem kapnak visszajelzéseket munkájuk eredményéről sem. A szerző olyan nyelvi elszólásokra is felhívja a figyelmet, ami a visszaemlékező világlátásának torzulását pontosan megmutatja: „mindig szerettem volna tudni, hogy az általam felderített tények, azok mennyiben felelnek meg a valóságnak”. Vagyis: az ügynök olyannyira azonosult a szervezettel, hogy nem azt látja a valóságnak, amit a saját szemével látott, hanem amit az államvédelem láttatni akart.

Az utolsóként közölt visszaemlékezés azonban más alapállásból közelít. Ebben az írásban az ügynök a visszaemlékezésének lejegyzésekor már nem is volt aktív informátor, gyanúsítottként tekintett vissza a múlt eseményeire. 1956 után perbe fogták a forradalom alatti tevékenysége miatt, de megvádolták azzal is, hogy dekonspirálta magát, vagyis

az államvédelmi szervekhez fűződő kapcsolatát is elárulta. Beszervezése – még 1956 előtt – az ávós tisztek nyomására történt, ami nála is erkölcsi aggályokat indukált, de tartója megnyugtatta: „csak” jellemzéseket kell írnia ismerőseiről. Visszaemlékezésében hangsúlyozza, hogy senkit sem akart befeketíteni, senkinek nem akart ártani, ennek megfelelően írta az egyes jellemzéseket. Vagyis többféle elvárásnak próbált megfelelni, illetve ő is mentséget, indokot, okot keresett (saját magának) tette megmagyarázására.

A fogalomhasználata is hasonló, nem használja az „ügynök”, illetve „tartótiszt” kifejezéseket. Örült, ha megdicsérték, de nem tetszett neki sem, hogy a tartótisztjei fittyet hánytak az alapvető konspirációs szabályokra, kitevé őt a lebukás veszélyének, kritizálta is őket. Ő is jelzi, hogy 1956-ban „magárahagyatottnak” érezte magát, miután az ávósok elmenekültek, a tartótisztjével együtt. Éppen ez a helyzet vezetett oda, hogy most – az önvallomás készítésének idejében – azzal vádolják, feltárta a forradalmárok előtt ügynöki tevékenységét, amit azzal magyaráz, hogy így próbálta megnyerni a felkelők jóindulatát.

Takács Tibor szerint tehát a visszaemlékezések eltérő keletkezési körülményei ellenére sok hasonló elem fedezhető fel az önvallomásokban. Ám nemcsak a recenzióban, de a kötet szerzőjében is felmerült a kérdés: mennyire tekinthető tipikusnak ez a fent bemutatott hozzáállás, mennyire valóságos ez a kép, ami a visszaemlékezésekből kirajzolódik? Véleményem szerint ezek a visszaemlékező ügynökök nem reprezentálják a hálózat teljességét, éppen azért, mert „kiválasztottak”, ők voltak a „rendszerhű” besúgók, míg szép számmal voltak olyanok is, akik bizonyos okokból kénytelenek voltak ugyan jelenteni, de közben gyűlölték a szervezőjüket, a rendszert, az egész helyzetet. Takács is belátja, hogy ezt nem lehet pontosan megállapítani, nem reprezentálhatja négy-öt besúgó a teljes operatív hálózatot. Eljátszik a gondolattal: mi lenne az eredmény, ha eltérő helyzetben, de szintén a Kádár-korszakban keletkezett ügynök-visszaemlékezésekkel tudná összevetni a fenti véleményeket, akkor legalább sejteni lehetne a különbségeket vagy hasonlóságokat. De – állapítja meg – ilyen „kontrollcsoport” nem létezik, vagy eddig nem akadt a nyomára, pedig egy eltérő hozzáállású ügynök (aki nem volt lelkes, jó „munkaerő”, kibújt a feladatok alól stb.) visszaemlékezése módszertanilag is hasznos információkkal szolgálhatott volna a politikai rendőrség embereinek.

Az „ügynökkérdés” újszerű megközelítése és a kötet gondos kivitelezése miatt egyértelmű dicséret illeti a szerzőt és a kiadót.

Román kerégyártó munka közben, Tárkányka (Tărcăița), 1911

Román egypajtájú csűr, előtte asszony gyerekekkel, Mérág (Mierag), 1911